

فصلنامه علمی دیدگاه‌های حقوق قضائی
مقاله پژوهشی، دوره ۲۸، شماره ۱۰۴، زمستان ۱۴۰۲، صفحات ۱ تا ۲۲
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳

ماهیت پول و کارکردهای حقوقی آن در نظام قضائی و بانکی ایران

اعلی اصغر اسکندری پسپان | دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم

سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

امرتضی حاجی پور* | دانشیار گروه حقوق، دانشکده الهیات، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان،

تبریز، ایران.

اسیدمحمد تقی علوی هشتجین | استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی،

دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

چکیده

پژوهش حاضر بر مبنای کارکردهای حقوقی پول در نظام قضائی و بانکی کشور به تحلیل کاربردی چیستی و ماهیت پول می‌پردازد. این پژوهش در مقام بیان این رویکرد است که ماهیت پول از کارکردهای آن مجزا نیست و ماهیت حقوقی وسیع پول از کارکردهای متعدد آن قابل شناسایی است. برخلاف رویکرد غالب که بر ماهیت و کارکرد واحد و یکسان برای پول متمرکز است، باید اذعان داشت این پدیده حقوقی و اقتصادی، ماهیت‌ها و کارکردهای متعددی دارد که بر حدود تعهد متعهد پولی اثرگذار است. امروزه این کارکردها هم در نظام قضائی و هم در نظام بانکی ایران اعم از معاملات بانکی و عملیات بانکی، بروز و ظهور دارد، خصوصاً که اجرای احکام دادگستری در حوزه تعهدات پولی قراردادی یا غیرقراردادی از طریق نظام بانکی محقق می‌شود. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی در مقام تبیین نظریه جامعی تحت عنوان ماهیت بسیط و چندوجهی پول است. به اجمال باید گفت با توجه به سه کارکرد عمده و اصلی پول یعنی ابزاری برای پرداخت، ابزاری برای ابراء و تصفیة تعهدات پولی و همچنین ابزاری برای جبران خسارت ناشی از کاهش

ارزش آن و کارکردهای متعدد حقوقی پول در نظام قضائی و بانکی، اتخاذ رویکرد ماهیت واحد برای پول قابل قبول نیست.

واژگان کلیدی: ماهیت پول، تعهدات پولی، کارکردهای پول، نظام بانکی، ماهیت بسیط.

مقدمه

اهمیت پول آنچنان مهم و برجسته است که در بسیاری از امور، جایگاه و نقش تعیین کننده‌ای دارد. پول به‌عنوان یکی از ملزومات اساسی تمام معاملات محسوب می‌شود که علاوه بر کارکردهای اصلی، گاهی دارای نقش‌های جانبی از جمله وسیله و ابزار جبران خسارت است. در گذر زمان با توسعه تجارت و رشد اقتصادی، کارکردها و نقش‌های پول نیز تنوع بیشتری به خود گرفت. بنابراین لزوم تبیین و تحلیل ماهیت پول و کارکردهای حقوقی آن در نظام بانکی به‌عنوان نظامی اثرگذار در اقتصاد کشور با اهمیت و ضروری است، به‌خصوص اینکه با گذر تاریخی از پول‌های کالایی و سکه‌ای (طلا و نقره) و همچنین پول‌های کاغذی و ظهور پول‌های الکترونیکی و کارت‌های اعتباری بر اهمیت موضوع افزوده شده است (سلطانی و اسدی، ۱۳۹۴: ۲۲-۲۳).

واکاوی در موضوعات مهمی نظیر لزوم تعریفی جامع از پول و تحلیل ماهیت آن و توجه به تمایز آن با ابزارها و واحدهای پولی و ارتباط مؤثر آن با حقوق اموال و خصوصیات متنوع آن و همچنین نقش آن در تعهدات مالی قراردادی و تأثیرپذیری ارزش داد و ستدی آن در برابر متغیرهای اقتصادی از سویی، و از طرف دیگر تغییرات در سیاست‌های پولی و ارزی کشور، نشان‌دهنده آن است که علاوه بر صاحب‌نظران اقتصادی، حقوقدانان و فقها نیز در شناسایی ماهیت حقیقی پول و بالتبع شناخت احکام آن، با موانع و چالش‌های متعددی مواجه‌اند. در این راستا، تعدد نظریه‌های پولی در حوزه اقتصاد و تنوع رویکردهای فقهی و حقوقی مطرح‌شده در موضوع مورد بحث بر ابهام و تضارب آرا افزوده است که همگی این موارد ضرورت شناسایی ماهیت پول را دوچندان می‌کنند. بی‌تردید پول نیز مانند بسیاری از ابداعات بشری، در بستر تاریخ و بنا بر ضرورت‌ها پدید آمده و عوامل متنوعی همچون زمان، مکان، آداب و رسوم، نظام‌های سیاسی، رویکردهای اقتصادی، نظریات اندیشمندان، وضعیت زندگی و معیشت مردم در سیر تحول و تکامل آن اثرگذار بوده است، بنابراین امروزه باید از پول متحول‌شده و تکامل‌یافته سخن گفت (قبادی و رییس دانا، ۱۳۷۲: ۱۴۵).

بی‌تردید در حوزه امور بانکی و عملیات بانکی و همچنین بانکداری و تعهدات پولی ناشی از برخی عقود بانکی، پول موضوع بسیار مهمی است، لیکن در قوانین و آثار و دکترین حقوقی کم‌تر به

آن توجه شده و تعریف و همچنین ماهیت حقوقی و تأثیر آن در معاملات و مبادلات اقتصادی آن طور که شایسته است، تبیین و تحلیل نشده است، و این امر به صدور آرای قضائی متعدد و متضاد در مراجع قضائی منجر شده به طوری که یکی از مباحث مهم و چالش برانگیز حال حاضر سیستم قضائی کشور است و سبب صدور آرای مشورتی متعدد از جانب اداره کل حقوقی قوه قضائیه و همچنین آرای وحدت رویه قضائی از دیوان عالی کشور در این زمینه تعهدات پولی شده است (آرای وحدت رویه شماره ۷۳۳ - ۱۳۹۳/۷/۱۵ و شماره ۱۴۰۰/۴/۱-۸۱۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور و نظریه های مشورتی شماره ۷/۱۴۰۱/۳۳۴ مورخ ۷/۱۱/۱۷ و شماره ۷/۹۹/۱۱۳۵ مورخ ۱۳۹۹/۹/۲۳ اداره کل حقوقی قوه قضائیه). بدین جهت ارائه تعاریفی از آن، از منظرهای مختلف و شناساندن ماهیت پول و کارکردهای حقوقی آن از منظر نظام بانکی و قضائی اهمیت ویژه ای دارد. بدین منظور پژوهش پیش رو در صدد ارائه پاسخ این پرسش هاست که اولاً، ماهیت پول چیست و ثانیاً، کارکردهای حقوقی آن در نظام بانکی کدامند؟ و این رویکردها چه تأثیری در تصمیمات قضائی محاکم در حوزه تعهدات پولی متعهد پول دارد؟ برای تبیین موضوع، در ابتدا تعریف پول از چهار منظر مهم ارائه و سپس مفاهیم ابزارهای پولی، واحد پولی و دین یا تعهد پولی تشریح و توصیف می شود. در ادامه نقش محوری بانک مرکزی در ساختار بازار پول بیان می شود و از رابطه بین پول و بانک و لزوم حفظ نسبی ارزش پایه پولی و همچنین رابطه بنیادین پول با چک بانکی سخن به میان می آید و در نهایت در راستای پردازش علمی موضوع پژوهش، کارکردهای حقوقی پول در نظام بانکی و رویکرد قضائی آن تبیین و تحلیل می شود.

۱. تعریف پول از منظرهای چهارگانه وظایف، مصادیق، مقبولیت و قانون

پژوهشگران حوزه پولی و بانکی پس از گذر از بحث ها و چالش های مختلف معتقدند که از برآیند تعاریف مختلف ارائه شده از اصطلاح «پول» می توان دریافت که این قابلیت وجود دارد که این اصطلاح را از چهار منظر تعریف کرد.

اول، تعریف پول با اتکا به وظایف ذاتی و اصلی آن: از این منظر هر آنچه که به عنوان ابزار پرداخت و سنجش ارزش و وسیله مبادله باشد، پول نامیده می شود؛ دوم، تعریف پول با اتکا به مصادیق آن: آنچه که به طور مستقیم و به حکم و اعتبار قانون قوه تصفیه کنندگی و قدرت ابراء داشته باشد و در عمل نقش واسطه مبادلات را ایفا کند، پول نامیده می شود؛ سوم، تعریف پول با معیار مقبولیت عام آن برای وسیله مبادله شدن: از این جهت هر آن چیزی که برای وسیله مبادله شدن توسط عموم مردم پذیرفته شده باشد، پول نامیده می شود؛ چهارم، از منظر قانونی این گونه آمده

است که پول چیزی است که قانونگذار آن را به عنوان پول رایج اعتبار و معرفی می‌کند به نحوی که طلبکار نتواند از قبول طلب خود با این وسیله، امتناع کند (نظری و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۲۶-۳۲۷).

حال پرسشی که به وجود می‌آید این است که در نظام بانکداری اسلامی که متکی بر عملیات بدون رباست کدام یک از تعاریف مذکور از اقبال بیشتری برخوردار است و کارکرد مؤثرتری دارد؟ در پاسخ به این پرسش باید گفت که تعریف پول از منظرهای چهارگانه تشریح شده، همگی در نظام‌های بانکداری و سیاست‌های پولی و بانکی کشورها اثرگذار است، لیکن در سیستم بانکی باید بر قوه تصفیه‌کنندگی و قدرت ابراء پول تمرکز بیشتری کرد و بر این اساس بر کارکردهای حقوقی متنوع آن حکم داد، چراکه غالب عملیات بانکی و همچنین معاملات و تسهیلات بانکی و اکثر تعهدات پولی و پرداخت‌ها (جز در موارد خاص) مبتنی بر قوه تصفیه‌کنندگی و قدرت ابراء پول انجام می‌گیرد.

در تحلیل حقوقی تعاریف مذکور باید اذعان داشت که تعریف پول با معیار مقبولیت عام آن قابل ایراد است، زیرا وسیله مبادله شدن و مقبولیت عمومی، در واقع معلول این است که پولی وجود داشته باشد. همچنین تعریف پول به مصادیق آن، تعریف به لوازم پول است نه خود پول؛ در صورتی که تعریف باید علت و چستی واقعی پول را بیان کند. تعریف قانونی پول هم قادر به تبیین آنچه که نقش اصلی پول را ایفا می‌کند نیست و مبانی نظری لازم برای شناخت مفهوم پول را ارائه نمی‌دهد. در نتیجه ارائه تعریف پول براساس ماهیت آن می‌تواند معنا و مفهوم واقعی پول را بیان کند و از ایرادات مذکور به دور باشد (بیگدلی، ۱۳۹۴: ۳۸۸-۳۸۹). بنابراین ارائه تعریف جامع و واحد بدون توجه به کارکردهای متنوع پول واجد اشکال خواهد بود و به نظر می‌رسد باید در ارائه تعریف از پول به ماهیت بسیط و چندوجهی آن پرداخته شود.

۲. تفکیک ماهیت پول از ابزارهای پولی و واحد پولی

امروزه صاحب‌نظران معتقدند که باید ماهیت پول را از ابزارهای پولی و واحد پولی تفکیک کرد. تحقیقات و پژوهش‌ها مؤید آن است که از جمله مفاهیم کاربردی که در شناخت و توصیف ماهیت حقوقی پول بسیار مؤثر است، «ابزار پولی» و «واحد پولی» است. همانطور که از اوصاف پول برمی‌آید، پول و واحد آن، اعتباری است و ناگزیر برای دسترسی به آن وسیله‌ای لازم است. به این وسیله «ابزار پولی» گفته می‌شود. بنابراین منظور از ابزار پولی، وسیله‌ای است که اعتبارکننده و خالق پول، جهت دسترسی اشخاص به آن تعیین کرده است (باریکلو، ۱۳۹۵: ۸۱). امروزه

«اسکناس» رایج‌ترین ابزار پولی است که صلاحیت انتشار آن در انحصار بانک مرکزی کشور است که اعتبارکننده واحد پولی است.

پیشینه پول حاکی از آن است که پس از گذر از برداشت کالایی نسبت به پول و در ابتدای پیدایش پول، وسیله و ابزار پولی اصولاً از جنس فلزات گران‌بها و ارزشمند بود، چراکه موجب جلب اعتماد مردم می‌شد. در این نوع ابزار، ارزش هر واحد پولی، معادل قیمت فلزی که جوهر و عنصر سازنده آن بود، تعیین می‌شد، اما این ابزار پولی هر چند مشکلات انجام معاملات را از جهاتی مرتفع می‌کرد، لیکن مشکلاتی را هم به همراه داشت، از جمله اینکه حمل آن‌ها دشوار و پرهزینه بود و امنیت کاملی در مسیر حمل آن وجود نداشت. بنابراین چنین مشکلاتی باعث شد که ابزار پولی دیگری تحت عنوان اسکناس ابداع و رواج پیدا کند. پشتوانه این ابزار و واحد پولی آن، طلا تعیین شد، ولی جهت سهولت در معاملات و حمایت از دارندگان آن، از کاغذ استفاده شد (التجائی، ۱۳۹۴: ۸۶). در همین راستا در بند «الف» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور تصریح شده است که: «پول رایج کشور به صورت اسکناس و سکه‌های فلزی قابل انتشار است»، در بند «ب» همان ماده این‌گونه آمده است که: «یک ریال برابر یکصد و هشت هزار و پنجاه و پنج ده میلیونیم گرم طلای خالص است». همچنین در بند «ج» ماده ۱ قانون مذکور، حق تغییر قیمت برابری ریال با طلا برای دولت حفظ و مقرر شده است که: «تغییر برابری ریال نسبت به طلا به پیشنهاد بانک مرکزی ایران و موافقت وزیر دارایی و تأیید هیئت وزیران و تصویب کمیسیون‌های دارایی مجلسین میسر خواهد بود».

نگرش راهبردی به پول نشان‌دهنده آن است که هر چند در ابتدا پول به عنوان نهادی اعتباری، برای تسهیل معاملات از سوی عقلای جوامع مختلف اعتبار شده بود و ابزار آن هم اختیاری و خصوصی بود، لیکن در نتیجه دخالت دولت‌ها از اوایل قرن بیستم در تمام امور و سیاسی شدن اقتصاد، دولت‌ها انحصار نشر ابزار پولی را در اختیار گرفتند و ابزار پولی کاملاً دولتی شد (احمدی و صفرزاده، ۱۳۹۵: ۷۸). جلوه این رویکرد در بند «ب» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور آشکار است، آنجا که مقرر شده است: «فقط اسکناس و پول‌های فلزی که در تاریخ تصویب این قانون در جریان بوده و یا طبق این قانون انتشار می‌یابد جریان قانونی و قوه ابراء دارد». بدین ترتیب دولت با این مقرر، سایر ابزارهای پولی رایج در آن دوره را از اعتبار خارج کرد. همچنین مطابق بند «ج» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور: «تعهد پرداخت هرگونه دین و یا بدهی فقط به پول رایج کشور انجام‌پذیر است، مگر آنکه با رعایت مقررات ارزی کشور ترتیب دیگری بین بدهکار و بستانکار داده شده باشد». به علاوه، در بند «د» ماده ۲ قانون مذکور استفاده از ابزار پولی با جنس طلا

غیرقانونی اعلام و مقرر شده است که: «مسکوکات طلا، رواج قانونی ندارد». بنابراین می‌توان گفت که دولت با انحصاری کردن تعیین ابزار پولی و واحد آن برای خود، عملاً ابزار پولی خصوصی را از جامعه خارج کرده و امروزه ابزار پولی دولتی، جانشین ابزار پولی خصوصی شده است. بنابراین پول رایج کشور، همان پول دولتی است و تقسیم‌بندی آن به عناوینی مانند «پول نقد» که منظور از آن همان اسکناس نشر دولتی است و یا «پول الکترونیکی» که مراد از آن مقدار و تعداد واحد پولی معینی است که در ابزار الکترونیکی ذخیره شده و همچنین «پول بانکی» که عبارت است از بستانکار کردن حساب بانکی طلبکار و بدهکار کردن حساب بانکی مدیون و به عبارت دیگر جابه‌جایی تعداد واحد پولی موجود در حساب بدهکار به نفع حساب طلبکار، همگی از حیث ابزار پولی است. بنابراین پول از حیث ماهیت و واحد، انحصاری است و قابل تقسیم نیست، ولی از حیث ابزار پولی، ممکن است با توجه به نوع ابزار تقسیم شود (باریکلو، ۱۳۹۵: ۸۳). از مطلب مذکور می‌توان دریافت که ماهیت پول را باید از ابزارهای پولی و واحد پولی تفکیک کرد.

۳. مفهوم دین یا تعهد پولی و انواع آن

به نظر می‌رسد تحلیل «دین پولی» و تأمل در مصادیق تعهد به پرداخت وجه نقد، مفهوم «تعهد پولی» را روشن می‌سازد. در ادبیات حقوقی دین یا تعهد پولی، یکی از اقسام تعهدات مالی است که موضوع آن (متعهدبه)، پول رایج کشور است. در بند «ج» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور آمده است که: «تعهد پرداخت هرگونه دین یا بدهی فقط به پول رایج کشور، انجام‌پذیر است، مگر آنکه با رعایت مقررات ارزی کشور ترتیب دیگری بین بدهکار و بستانکار داده شده باشد». این ماده ناظر به «پرداخت‌های داخلی بین اتباع ایرانی در داخل کشور» است و بالتبع در معاملات و تعهدات بین‌المللی، چه بسا مصالح دولت، هرگونه شرط را برای ایفای تعهدات با پولی غیر از پول رایج کشور اقتضا کند. از این رو، پرداخت‌های خارجی یکی از مصادیق بارز استثنای مقرر در بند «ج» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور است (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۹: ۲۳۷). بدین ترتیب بنا بر آنچه بیان شد، هر زمان که پرداخت یک مبلغ معین، ثابت و مقطوع از پول، تعهد متعهد را تشکیل دهد با «تعهد پولی» مواجه هستیم (Proctor, 2005: 88). به عبارت دیگر تعهد پولی در معنی خاص خود، عبارت است از رابطه حقوقی میان دو شخص که به موجب آن متعهدله می‌تواند متعهد را ملزم به پرداخت مبلغی پول کند.

اما آیا باید همه دیون یا تعهدات پولی را از یک جنس و دارای آثار یکسان دانست؟ در این خصوص یکی از حقوقدانان معتقد است بین مواردی که در آن تعهد متعهد «پرداخت وجه نقد یا

پول» است با مواردی که تعهد متعهد، «تأمین ارزش» است و در آن پول، نقش جایگزین را دارد، باید تفاوت قائل شد. وجه اشتراک هر دو نوع تعهد این است که متعهد باید مبلغی پول پرداخت کند، ولی در تعهد به پرداخت وجه نقد یا پول. موضوع دین، انتقال مقدار معینی پول است بدون اینکه میزان قدرت خرید واقعی آن مورد توجه باشد. به عبارت دیگر، در این نوع تعهد، موضوع تعهد را در صورتی باید پول دانست که ضابطه تعیین مقدار آن فقط ارزش ریالی باشد، نه بهای خدمات و کالاهای دیگر. ولی در تعهد به تأمین ارزش، موضوع دین انجام دادن کار و انتقال ارزش معین و حصول نتیجه معینی است که باید به وسیله پرداخت پول، تأمین شود. در تعهد نوع اول، هدف اجرای تعهد، دادن پول است و در تعهد نوع دوم، پول وسیله اجرای تعهد محسوب می‌شود. بر این اساس تعهد به پرداخت وجه نقد یا پول را در زمره تعهداتی که موضوع آن انتقال مال است و تعهد به تأمین ارزش را در ردیف تعهداتی که موضوع آن انجام دادن کار است به‌شمار آورده است (کاتوزیان، ۱۳۹۸: ۵۰). بنابراین می‌توان گفت که تعهد شوهر به تأمین نفقه همسر، هر چند به‌طور معمول با پرداخت مبلغی پول اجرا می‌شود، با این وصف، پول صرفاً وسیله اجرای این تعهد محسوب می‌شود. از طرفی در مواردی هم که مقصر در اثر ایراد ورود ضرر عمدی یا خطای شخصی، به حکم قانون یا طبق قرارداد ملزم است که خسارت زیان‌دیده را تدارک کند، موضوع تعهد انجام کار است که به حکم دادگاه هزینه آن به پول تقویم می‌شود (همان: ۵۰). بنابراین تعهد وام‌گیرنده از بانک به پرداخت اقساط تسهیلات مأخوذه از نوع پرداخت وجه نقد یا پول است نه تأمین ارزش. همین ویژگی باعث می‌شود تا مشمول خسارت تأخیر تأدیه شود، در صورتی که تأمین ارزش به دلیل شرایط و ویژگی‌های خاص خود مشمول خسارت تأخیر تأدیه نمی‌شود.

در اینکه ارزشهای خارجی وجه نقد یا وجه رایج تلقی می‌شوند یا تأمین ارزش که در صورت نقض عهد و تعذر تسلیم در مقام جبران و اجرای تعهد برای آن خسارت تأخیر تأدیه تعلق می‌گیرد محل اختلاف و بحث است. برابر رأی وحدت رویه شماره ۹۰ دیوان عالی کشور در موضوع تعلق خسارت تأخیر تأدیه به ارزش خارجی در شعب ۱۰ و ۵ دیوان عالی کشور دو رأی متضاد صادر شده، به طوری که شعبه دهم دیوان عالی کشور ارزش خارجی را وجه غیررایج در کشور دانسته که تعلق خسارت تأخیر تأدیه به آن تابع عمومات مربوط به دیون و تعهدات بوده و محتاج به رسیدگی و اثبات است، در صورتی که شعبه پنجم دیوان عالی کشور ارزش خارجی را وجه نقد شمرده و تعلق خسارت تأخیر تأدیه را به آن برابر مقررات ماده ۷۱۹ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ صحیح تلقی کرده است.

در نهایت هیئت عمومی دیوان عالی کشور طی رأی وحدت رویه شماره ۹۰ مقرر کرده نظر به اینکه پرداخت وجه برات با پول خارجی بنا به مدلول ماده ۲۵۲ قانون تجارت تجویز شده است و مطابق قسمت آخر بند «ج» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور پرداخت تعهدات به ارز با رعایت مقررات ارزی مجاز است و نظر به بند ۱ ماده ۸۷ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ راجع به ارزیابی خواسته در مورد پول رایج ایران و پول خارجی تخصیص دادن ماده ۷۱۹ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ به دعوی که خواسته آن پول رایج ایران است، صحیح نیست و عبارت وجه نقد مذکور در این ماده اعم است از پول رایج ایران و پول خارجی و بنابراین مقررات فصل سوم قانون مذکور در باب خسارت تأخیر تأدیه شامل دعوی نیز می‌شود که خواسته آن پول خارجی است و نهایتاً رأی شعبه پنجم دیوان عالی کشور را تأیید می‌کند.

منتها اداره کل حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۷/۱۴۰۱/۴۲۳ مورخ ۱۴۰۱/۰۶/۰۶ رأی وحدت رویه مزبور را از شمول مقررات ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی خارج دانسته و مقرر داشته است وجه رایج مندرج در ماده ۵۲۲ به ارزهای خارجی تسری پیدا نمی‌کند و تغییر شاخص سالانه براساس ترقی و تنزل هزینه زندگی بر مبنای ارزش ثابت وجه رایج ریال محاسبه می‌شود و ارزهای خارجی از شمول ضابطه این ماده خارج است و اصولاً وجه رایج به معنای پول رایج در داخل کشور است و شامل پول دیگر کشورها نیست و رأی وحدت رویه شماره ۹۰ هیئت عمومی دیوان عالی کشور که در مقام تفسیر ماده ۷۱۹ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ صادر شده است به علت نسخ این قانون و مغایرت مفاد آن با ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی قابل استناد نیست و اگر تهیه محکوم به (ارز خارجی) متعذر باشد قیمت به تراضی طرفین و در صورت عدم تراضی بهای آن به قیمت یوم‌الادا به نرخ بازار آزاد محاسبه و تأدیه می‌شود. نتیجه آنکه ارز و یا پولهای خارجی خود نوعی پول و وجه نقد تلقی می‌شود، منتها ارزش آن در قیاس با وجه رایج و پول ملی سنجیده می‌شود و در مقام مطالبه برابر بند ۱ ماده ۶۲ قانون آیین دادرسی مدنی بایستی به نرخ رسمی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ارزیابی شود. باید قائل بر آن بود ارز از شمول ماده ۵۲۲ قانون یادشده خارج و در مقام اجرای تعهد ارزی، پول رایج نقش تأمین ارزش را دارد.

از طرفی بی‌تردید امروزه پول بیش از گذشته نقش گسترده‌ای در جامعه و تعهدات اشخاص پیدا کرده و به تبع آن در حوزه علم حقوق نیز که تنظیم‌کننده روابط اجتماعی و اقتصادی از جهات مختلف است، نقش و کارکرد خاص خود را به‌ویژه در حوزه «تعهدات قراردادی و غیرقراردادی» ایفا می‌کند. با این وصف از جهت اینکه منشأ تعهد پولی اعمال حقوقی دوطرفه یا وقایع حقوقی

باشد حقوقدانان پس از گذر از مباحث نظری بسیار، تعهدات پولی را به دو قسم «تعهدات پولی قراردادی» و «تعهدات پولی غیرقراردادی» تقسیم کرده‌اند.

۴. محوریت بانک مرکزی در ساختار بازار پول

مطابق تعریف ارائه‌شده از «بازار پول»^۱، «این بازار، بازاری است برای داد و ستد پول و دیگر دارایی‌های جانشین پول که سررسید کم‌تر از یک سال دارند». همچنین می‌توان از بازار پول «به‌عنوان بازار ابزارهای مالی کوتاه‌مدت با ویژگی اندک بودن ریسک عدم پرداخت، نقدشوندگی و ارزش اسمی زیاد نام برد». در این راستا، بانک‌ها، مؤسسات مالی - اعتباری و سایر اشخاص و نهادهایی که وظیفه داد و ستد ابزارهای مالی بازار پول را بر عهده دارند تشکیل‌دهنده بازار پول هستند (سلطانی، ۱۳۹۵: ۱۷). تمرکز فعالیت این بازار در استفاده از ابزارهایی همانند اسناد خزانه، اوراق قرضه کوتاه‌مدت، گواهی سپرده و غیره است که به اشخاص و بنگاه‌های تجاری این امکان را می‌دهد که به سرعت، نقدینگی خود را به میزان مطلوب درآورند.

طبق ساختار ترسیم‌شده در نظام بانکی ایران، در رأس هرم بازار پول ایران، «بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران» قرار دارد که تحت نظارت آن، بانک‌های دولتی و خصوصی و مؤسسات مالی - اعتباری قرار دارند که به‌طور عمده و در سطح وسیع «فعالیت مربوط به عملیات و خدمات بانکی را بر عهده دارند». از طرف دیگر، صندوق‌ها و بانک‌های قرض‌الحسنه با رسالت و هدف انجام فعالیت غیرانتفاعی، نقش خاصی در گردش و چرخه پول ایفا می‌کنند. به‌علاوه، نهادهای مالی و اعتباری دیگری همچون شرکت‌های تعاونی اعتبار، شرکت‌های واسپاری (لینینگ) و صرافی‌ها نیز از فعالان عمده بازار پول به‌شمار می‌آیند که همگی آن‌ها نیز تحت نظارت بانک مرکزی به فعالیت می‌پردازند. مطالعات تطبیقی نشان‌دهنده آن است که در ساختار بازار پول کشورهای پیشرفته اقتصادی و صنعتی نیز، بانک مرکزی و دیگر واسطه‌های مالی بانکی از قبیل بانک‌های تجاری و مؤسسات اعتباری غیربانکی از مهم‌ترین نهادهای بازار پول به‌شمار می‌آیند و در کنار این واسطه‌های مالی، دولت و مؤسسات دولتی، شرکت‌های تجاری، صندوق‌های سرمایه‌گذاری، کارگزاران و معامله‌گران و درنهایت سرمایه‌گذاران نیز نقش مهمی در این بازار ایفا می‌کنند (همان: ۱۸).

بانک مرکزی ایران که در بازار پول کشور نقش محوری دارد در ۱۸ مردادماه ۱۳۳۹ تأسیس شد که برخی از مهم‌ترین وظایف این بانک عبارت است از: حفظ ارزش داخلی و خارجی پول ملی کشور، انتشار اسکناس و ضرب سکه‌های فلزی رایج کشور، تنظیم مقررات مربوط به معاملات ارزی و ریالی، نظارت بر صدور و ورود ارز و پول رایج کشور، تنظیم‌کننده نظام پولی و اعتباری کشور، نظارت بر بانک‌ها و مؤسسات اعتباری و غیره. حسب اجرای قانون پولی و بانکی کشور، بانک مرکزی به‌عنوان متولی تنظیم نظام پولی و اعتباری کشور و مقررات مربوط به معاملات ارزی و ریالی، موظف به تدوین مقررات مربوط به صدور و ورود ارز و پول رایج ایران، معاملات ارزی و ریالی و تعهد و یا تضمین پرداخت‌های ارزی و ریالی با تصویب شورای پول و اعتبار، مقررات مربوط به معاملات طلا با تصویب هیئت وزیران، تعیین‌کننده مقررات برای مؤسسات اعتباری غیربانکی و تمام مقررات، مصوبات یا بخشنامه‌های ناظر بر نظام پولی و اعتباری کشور است (پژویان، ۱۳۹۳: ۱۴۳). بنابراین علاوه بر قوانین موضوعه، آیین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌هایی که توسط بانک مرکزی و ارکان آن به‌ویژه شورای پول و اعتبار در حوزه پولی و بانکی تدوین، تصویب و ابلاغ می‌شود و به‌طور خاص، آنچه مرتبط به ضوابط حاکم بر اعطای تسهیلات، نرخ بهره و شروط معاملات بانکی است، از جمله مهم‌ترین منابع برای تحلیل ماهیت پول در حوزه امور بانکی و بانکداری و تعهدات پولی ناشی از برخی عقود بانکی است.

۵. رابطه بین دو مفهوم پول و بانک و لزوم حفظ نسبی ارزش پایه پولی

در تمام ساختارها و نظامی‌های بانکی، بانکداری حول محور «پول» می‌چرخد و عمده فعالیت‌های پولی، در نهاد «بانک» انجام می‌شود. بنابراین با توجه به ارتباط متقابل بین این دو مؤلفه مهم در اقتصاد، ضرورت تبیین رابطه بین دو مفهوم پول و بانک احساس می‌شود. مطالعه سیر تاریخی تحول پول و بانک حکایت از آن دارد که به دنبال تقسیم کار و ایجاد تخصص در عوامل تولید، به سازوکاری برای توزیع محصول نیاز بود. در ادوار مختلف، «داد و ستد به‌صورت پایاپای»، «جیره‌بندی دولتی» و «دخالت پول در اقتصاد»، نظام‌های مختلف و متمایز توزیع را تشکیل می‌دادند. در «داد و ستد پایاپای» محصول یک دسته از منابع اقتصادی، در قبال کالاها و خدمات حاصل از منابع اقتصادی دیگر، مبادله می‌شدند. با «جیره‌بندی دولتی» مقامات مرکزی، نوع کالاهایی را که هر واحد مصرف‌کننده می‌بایست دریافت می‌کرد، معین می‌کردند، لیکن در نظام پولی، صاحبان منابع مالی، درآمد پولی خود را برای کالاها و خدماتی منتخب خود، مصرف می‌کنند (میوه‌یان، ۱۳۹۷: ۸۹). در اقتصاد، پول و مباحث مربوط به آن، جایگاه ویژه و خاصی

دارد. پول امروزی پس از سیر تحولات بسیاری به وجود آمده و مهم‌ترین ابزاری است که مبادلات را تسهیل می‌کند. به مرور زمان، با پولی شدن اقتصاد یا به تعبیری دخالت پول در اقتصاد، بیش از گذشته، اهمیت و نقش سیاست‌های پولی و بانکی در کشورها، متجلی شد (Flemington, 1995: 384). «سیاست‌های پولی» به دلیل تأثیر بر حجم پول و تقاضای کل، و «سیاست‌های بانکی» نیز به دلیل نقش مهم آن در هدایت نقدینگی و خلق اعتبار در جامعه، نقش مهمی در اقتصاد دارند (ibid: 91). در ایران قوانین مرجع در حوزه پول و بانک، شامل تمام قوانین پولی و بانکی همانند «قانون پولی و بانکی کشور»، «قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)»، «لایحه قانونی اداره امور بانکها»، «قانون اجازه تأسیس بانک‌های غیردولتی»، «قانون تنظیم بازار غیرمستهلک پولی» است که مؤید رابطه اجتناب‌ناپذیر بین دو مؤلفه مهم پول و بانک در اقتصاد ایران است. بنابراین باید اذعان داشت که پول وسیله‌ای است که علاوه بر دارا بودن وظایف پول، از رواج قانونی نیز برخوردار است و ماهیت پول، «همان سند مثبت وجود مال بوده و تصرف آن دلیل بر مالکیت ارزش مبادله‌ای که اعتبار شده، است» و بانک مرکزی برابر مقررات قانونی نقش محوری در حفظ نسبی قدرت خرید پول یا همان حفظ نسبی ارزش پایه پولی را از طریق اجرای صحیح سیاست‌های پولی برعهده دارد که البته موضوع چالش برانگیز این است که در صورت استفاده نادرست یا عدم استفاده از این ابزارها، اصولاً ضمانت اجراهای قدرتمندی وجود ندارد، اما باید توجه داشت که اعمال برخی مسئولیت‌های اداری یا سیاسی می‌تواند در عملکرد و کارکرد بانک مرکزی جهت تحقق اهداف مذکور مؤثر باشد (امین‌پور، ۱۳۸۸: ۲۳).

از دیگر وظایف مهم بانک مرکزی در تعهدات پولی، تعیین و اعلام نرخ شاخص تورم است که بر میزان تعهد پولی متعهد در صورت نقض عهد و تأخیر تأدیة دیون و اقساط وام‌های بانکی اثر می‌گذارد که از نمونه آن‌ها می‌توان به تبصره ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی در تعیین میزان تعهد پولی متعهدین ناشی از مهریه‌های وجه رایج و خسارت تأخیر در تأدیة دیون پولی موضوع ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی براساس شاخص قیمت سالانه زمان تأدیة دین نسبت به یوم ادا اشاره کرد.

۶. رابطه نهادی و بنیادین پول با چک بانکی

قانونگذار ایران در ماده ۳۱۰ قانون تجارت تصریح کرده است که: «چک نوشته‌ای است که به موجب آن صادرکننده وجوهی را که در نزد محال‌علیه دارد کلاً یا بعضاً مسترد یا به دیگری واگذار می‌نماید». ساختار حقوقی چک مؤید آن است که در چک، نهاد محال‌علیه یعنی مخاطب دستور پرداخت (بانک)، موضوعیت دارد، چراکه این سند تجاری متضمن «دستور پرداخت پول» است

(کاوایانی، ۱۳۹۹: ۹). اما نقش اصلی اسناد تجاری به مفهوم خاص از جمله چک، جایگزینی آن‌ها به جای پول است. از طرفی از تعریف مذکور به وضوح قابل استنباط است که چک‌ها به جای پول، وسیله پرداخت قرار می‌گیرند و جابه‌جایی پول را حذف و جایگزین آن می‌شوند (همان: ۳۲).

می‌توان ادعا کرد که موضوع «درج مبلغ» در سند تجاری، ناظر به رابطه پول با آن سند است. در این خصوص قانونگذار در قانون تجارت به «لزوم درج مبلغ» در اسناد تجاری برات و سفته تصریح داشته، اما در مورد چک ساکت است، ولی این سکوت قانونگذار هیچ‌گونه تردیدی در ضرورت درج مبلغ در چک ایجاد نمی‌کند، اگرچه حروفی بودن آن را ثابت نمی‌کند (همان: ۵۹-۶۰). بی‌تردید مبلغ سند از جمله مهم‌ترین ارکان سند تجاری است، از همین رو باید به گونه‌ای صریح و روشن، مبلغ سند و واحد آن معین شود. پس ملاک در اینجا، «معین بودن مبلغ و واحد عرفی آن» است. توجه قانونگذاران به نزدیک ساختن اسناد تجاری به پول موجب شده است صرفاً مبلغ معین پول، مورد پذیرش واقع شود، بنابراین صرف مبلغ قابل تعیین، برای حکومت مقررات اسناد تجاری بر سند کفایت نمی‌کند (همان: ۵۹). مطالب مذکور ملهم از رابطه بنیادین پول با چک بانکی است؛ سندی که به واسطه وجود نهاد بانک و نظام بانکی معنا و مفهوم پیدا می‌کند. به‌ویژه آنکه چک‌های بانکی نقش جایگزین پول را امروزه ایفا می‌کنند و بر همین اساس است که قانونگذار مبدأ خسارت تأخیر در تأدیبه را به موجب ماده واحده الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام و همچنین رأی وحدت رویه شماره ۸۱۲ دیوان عالی کشور مورخ ۱۴۰۱/۰۴/۰۱ از تاریخ سررسید چک قابل مطالبه بر مبنای نرخ تورم اعلام کرده است.

۷. کارکردهای حقوقی پول در نظام بانکی

مطالعات و پژوهش‌ها مؤید جایگاه و نقش انکارناپذیر پول در سقوط تعهدات است، به نحوی که می‌توان اذعان داشت، پول در وفای به عهد، ابراء، تبدیل تعهد، تهاتر و مالکیت مافی‌الذمه که همگی از جمله اسباب سقوط تعهدات هستند، موضوعیت دارد. بنابراین می‌توان گفت که از جمله کارکردهای حقوقی پول این است که وسیله‌ای عام برای ایفای تعهدات پولی است. همین موضوع باعث شده است که برخی آرا و رویکردها، بر تئوری ماهیت و کارکرد واحد و یکسان پول متمرکز باشد (Beale, 2021: 87). لیکن امروزه برای پول کارکردهای متنوعی قابل تصور است (سبحانی و درودیان، ۱۳۹۴: ۳۲)؛ از جمله اینکه پول ابزاری برای پرداخت، وسیله‌ای برای ایجاد تعادل در عوضین، وسیله‌ای برای انتقال طلب یا دین، وسیله‌ای برای جبران بهره‌مندی و انتفاع از مال یا

خدمات دیگری، وسیله‌ای برای توثیق (وثیقه)، وسیله‌ای برای تضمین (ضمانت)، وسیله‌ای برای ادای تکالیف و تعهدات ناشی از زوجیت زوج، وسیله‌ای برای جایگزینی تعهد اصلی متعهد و وسیله‌ای برای تصفیه تعهدات پولی قراردادی است. از پردازش و تحلیل این مطلب می‌توان «تنوری ماهیت بسیط و چندوجهی پول»^۱ را تبیین کرد که بر مبنای آن پول کارکردهای متعدد و متنوعی دارد که براساس آن ماهیت‌های مختلفی برای پول شکل می‌گیرد. دیدگاه‌های سنتی، بر «تنوری ماهیت و کارکرد واحد و یکسان پول» تأکید دارد (Beale, 2021: 88)، لیکن دیدگاه‌های نوین، «تنوری ماهیت بسیط و چندوجهی پول» را عرضه می‌دارد. در چهارچوب موضوع پژوهش حاضر با تدقیق در کارکردهای مختلف و متنوع پول می‌توان بیان داشت که ازجمله کارکردهای حقوقی پول از منظر بانک و رویکردی به نظام بانکی، موارد پیش روست.

۱-۷. پول ابزاری برای پرداخت در نظام بانکی

یکی از نظریات مشهور مطرح‌شده در مورد پول «نظریه جامعه‌شناختی پول»^۲ است. مطابق نظریه مذکور، این نیاز زندگی تجاری و اعتماد مردم است که قدرت خلق پول یا به رسمیت شناختن آن را دارا هستند. به تعبیر دیگر، نحوه رفتار و برخورد اجتماع است که تعیین می‌کند پول کدام است. از نظر حقوقی تردیدی نیست که استقبال عامه و اعتماد مردم، معیار مهمی برای تعریف پول و شناسایی ماهیت آن است، زیرا مردم قراردادهای خود را بر مبنای پول منعقد می‌سازند و پول را به‌عنوان یک ابزار و وسیله پرداخت می‌پذیرند، چون می‌دانند سایر افراد جامعه نیز این‌گونه عمل می‌کنند (طیبی فرد، ۱۳۹۱: ۸۷).

مطابق موازین حقوقی ایران در تعهدات پولی، متعهد برای پرداخت مبلغ مورد تعهد می‌تواند از روش‌ها و شیوه‌های مختلفی بهره‌گیرد. یکی از این روش‌ها، «پرداخت وجه نقد» است که معمولاً در پرداخت‌های آنی و با حجم کم، شیوه‌ای رایج است. نوع دیگر آن، پرداخت به‌وسیله اسناد تجاری چک یا سفته است که امروزه به‌خصوص در معاملات، چک کاربرد فراوانی دارد و اصولاً چک در تعهدات پولی قراردادی رواج بیشتری نسبت به سفته دارد. روش دیگر، پرداخت از طریق انتقال وجه به‌وسیله سامانه‌ها و درگاه‌های بانکی است. امروزه با توجه به گسترش بانک‌ها و مؤسسات مالی و افتتاح حساب‌های جاری و پس‌انداز از سوی اشخاص حقیقی و حقوقی و

1. The Theory of Multi-dimensional and Comprehensive Nature of Money
2. The Sociological Theory of Money

همچنین سرعت جابه‌جایی پول از طریق انتقال وجه و خطرات کم آن، یکی از شایع‌ترین روش‌های پرداخت، انتقال وجه یا واریز پول به حساب ذینفع است. اگرچه قوانین خاصی در این ارتباط به‌وسیله قانونگذار وضع نشده، ولی این شیوه پرداخت به ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در زندگی امروزی تبدیل شده است (باریکلو، ۱۳۹۵: ۷۳).

در این میان باید توجه داشت که اگرچه عقود مانند ضمان و حواله و یا اسناد تجاری مانند برات، مشابهت زیادی با انتقال وجه دارند، تفاوت اساسی آن‌ها این است که در انتقال وجه، محال‌علیه، یک بانک یا مؤسسه مالی است که متعهد در آن حسابی افتتاح کرده است، در حالی که در عقود ضمان و حواله و یا در برات، محال‌علیه می‌تواند هر شخص حقیقی یا حقوقی دیگری غیر از بانک باشد (امینی، ۱۳۹۲: ۲۵). اما نوع دیگر پرداخت، از طریق کارت‌های اعتباری است که آن نیز یکی از شیوه‌های رایج پرداخت است. لیکن توجه به این نکته ضرورت دارد که در پرداخت به‌وسیله اسناد تجاری یا به‌صورت واریز وجه و یا از طریق کارت اعتباری، متعهدله باید موافق باشد و او مکلف به پذیرش طریقه پرداخت پیشنهادی متعهد نیست. از طرفی رضایت وی به پرداخت از طریق چک یا اسناد مشابه دیگر، مشروط به تأدیه مبلغ مندرج در آن‌ها در موعد مقرر است، ضمن آنکه صدور این اسناد موجب انتقال تعهد نیست و مسئولیت متعهد، همچنان تا زمان پرداخت به قوت خود باقی است (همان: ۲۵). به هر روی، پول همانند اسناد تجاری (به معنای خاص) وسیله و ابزاری برای پرداخت است (شوشی‌نسب، ۱۳۹۴: ۲۲) و در مفهوم وسیع یکی از کارکردهای پول که در نظام بانکی متجلی می‌شود این است که یک وسیله و ابزار پرداخت همگانی و عمومی است (خلعت‌بری، ۱۳۷۱: ۷۴).

۲-۷. پول ابزاری برای ابراء و تصفیه تعهدات پولی در نظام بانکی

بر مبنای مطالعات جامع و دقیق مشخص می‌شود که برخی صاحب‌بنظران در تبیین مفهوم و ماهیت پول، به کارکردهای آن توجه و بیان می‌دارند که:

از يك پول خوب، انتظار می‌رود که نقش‌های زیر را ایفا نماید: اول اینکه، واسطه مبادلات باشد؛ دوم، معیار سنجش ارزش‌ها قرار گیرد، یعنی اینکه ارزش همه کالاها و خدمات با آن سنجیده شود؛ سوم، وظیفه پس‌انداز کردن و حفظ و ذخیره ثروت و دارایی‌ها باشد؛ و چهارم، وسیله پرداخت و تصفیه بدهی‌ها باشد. پولی که وظایف بیان‌شده را دارد، نماینده قدرت خرید گسترده است و به دارنده آن، قدرت خرید و حق انتخاب وسیعی از کالا و خدمات را می‌دهد (کرباسیان، ۱۳۸۹: ۷).

از طرفی برخی تحلیل‌گران معتقدند که کارکرد حقوقی پول همان کارکرد اقتصادی آن است که شامل واسطه معاملات بودن، وسیله اندازه‌گیری و تقویم و ارزیابی کالاها و خدمات قرار گرفتن و همچنین تصفیه روابط مالی اشخاص است (Carbonnier, 2022: 48).

بدین ترتیب باید پذیرفت که پول با ویژگی‌هایی که دارد، ابزار و وسیله‌ای مناسب و اجتناب‌ناپذیر برای تصفیه تعهدات مالی (اعم از قراردادی و قانونی) است که مصداق رایج آن تصفیه حساب است (مستنبط از ماده ۲۰۷ لایحه اصلاحی قانون تجارت، تصفیه در امور تجاری، شامل اجرای تعهدات و وصول مطالبات است). البته در باب استعمال الفاظ صحیح برخی حقوقدانان معتقدند که شایسته است به جای استفاده از عبارت «تصفیه حساب» از «تصفیه دین یا بدهی» بهره گرفت، چراکه «تصفیه دین یا بدهی»، در موردی به کار می‌رود که دین، تأدیه شده باشد و دیگر کسی طلبکار نباشد (کردی، ۱۳۸۹: ۲۸). مذاقه در مصرحات قانونی نشان می‌دهد که قابلیت و کارکرد حقوقی تصفیه‌کنندگی پول از بند «ب» ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور نیز قابل استنباط است، آنجا که قانونگذار صریحاً مقرر می‌دارد: «... (الف) پول رایج کشور به صورت اسکناس و سکه‌های فلزی قابل انتشار است. (ب) فقط اسکناس و پول‌های فلزی که در تاریخ تصویب این قانون در جریان بوده و یا طبق این قانون انتشار می‌یابد، جریان قانونی و قوه ابراء دارد...»^۱. بنابراین یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ممتاز پول «قوه ابراء و تصفیه‌کنندگی آن در تعهدات» است که ناظر بر یکی از کارکردهای حقوقی متنوع پول در بانک‌ها و نظام بانکی نیز هست.

۳-۷. پول ابزاری برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول در نظام بانکی

یکی از برجسته‌ترین نقاط تلاقی علم حقوق و اقتصاد، مسائل پولی است و از جمله امور مترتب بر این موضوع، تعهدات پولی و نقض این گونه تعهدات است. تحلیل ضمانت اجراهای حقوقی نقض تعهدات پولی در واقع به بیان واکنش‌های قانونی در قبال نقض تعهدات پولی از جمله جبران مبلغ اسمی، جبران کاهش ارزش پول، و خسارت تنبیهی می‌پردازد. اختصاص بهینه‌ترین و کارآمدترین

۱. ماده ۳ قانون پولی و بانکی کشور: «... ب- میزان قوه ابراء سکه‌های فلزی رایج کشور و همچنین طرز جمع‌آوری و شرایط خروج اسکناس‌ها و سکه‌ها از جریان به وسیله بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران با تأیید شورای پول و اعتبار پس از تصویب وزیر امور اقتصادی و دارای تعیین و از طریق درج در روزنامه رسمی کشور و حداقل یکی از روزنامه‌های کنیالانتشار پایتخت و پخش از شبکه رادیو و تلویزیون کشور به اطلاع عموم می‌رسد».

واکنش در نقض تعهدات پولی از نظر تحلیل حقوقی، قاعده «جبران کاهش ارزش پول» است (عظیمی گرکانی و ایرانی، ۱۳۸۸: ۱۱۲) که موجبات کاهش هزینه‌های اجتماعی از قبیل کاهش هزینه مبادله و تخصیص ریسک، کاهش هزینه صرف زمان طرح دعاوی، کاهش هزینه اتکای غیرکارآمد و هزینه‌های اجرایی و اداری را فراهم می‌کند (محبی، ۱۳۹۳: ۱۱۵).

تعهد پولی در حوزه حقوق قراردادها، دینی است مستقر در قالب یک تعهد مالی کامل، که برخلاف سایر تعهدات، نیازی به ارزیابی ندارد، بلکه در اصلی‌ترین و بنیادی‌ترین شکل تعهد، یعنی تعهد به پرداخت پول، که خود معیار ارزیابی است بر ذمه متعهد قرار می‌گیرد. از آنجایی که پول معیار ارزیابی است و هر تعهد پولی قراردادی، در نهایت به پول تبدیل می‌شود، تغییر در ارزش آن باعث بر هم خوردن تعادل قراردادی می‌شود و جوهر تعهد پولی را تغییر می‌دهد. از سوی دیگر «اصل اعتبار گرایی»^۱ (اعتبار ارزش اسمی پول) فقط در مورد تعهدات پولی اعمال می‌شود. اصل مذکور بیانگر اصالت بهای اسمی پول به عنوان موضوع تعهد است. دینی که موضوع آن وجه رایج باشد حاوی تعهد به پرداخت بهای اسمی دین در زمان پرداخت است، بدون اینکه نوسانات ارزش پول در اصل تعهد اثری داشته باشد. پس تعهد پولی، ارزشی واحد و بدون تغییر دارد و متأثر از عوامل بیرونی و خارج از نظام پولی نیست (Proctor, 2005: 87).

در سلسله مباحث مربوط به جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول، معمولاً موضوعات خسارت تورم و خسارت عدم‌النفع و خسارت ناشی از تأخیر تأدییه وجه رایج مطرح شده است (کریمی جابری، ۱۳۹۱: ۲). لیکن از منظر نظام بانکی آنچه قابلیت طرح و بسط موضوع را دارد خسارت ناشی از تأخیر تأدییه وجه چک است. گفتنی است که در نظام بانکی در صورت تأخیر در پرداخت اقساط تسهیلات بانکی، مبلغی از تسهیلات گیرنده اخذ می‌شود که فلسفه حقوقی این مبلغ به منظور جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول نیست و در واقع از نوع خسارت نیست، بلکه جریمه دیرکردی است که در صورت تأخیر در پرداخت اقساط تسهیلات بانکی به موجب قرارداد بین بانک و تسهیلات گیرنده اخذ می‌شود (انصاری، ۱۳۹۰: ۲۲). اما همانطور که بیان شد خسارت ناشی از تأخیر تأدییه وجه چک در ساختار مباحث مربوط به جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول در نظام بانکی می‌گنجد. در این خصوص قانونگذار به موجب «قانون الحاق یک تبصره به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۵/۲/۱۲» این گونه مقرر کرده است که:

1. The Principle of Nominalism

متن زیر به‌عنوان تبصره، به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب

مجلس شورای اسلامی الحاق می‌گردد: ۱۳۷۵/۲/۱۲

تبصره - دارنده چک می‌تواند محکومیت صادرکننده را نسبت به پرداخت کلیه خسارات و هزینه‌های وارد شده که مستقیماً و به‌طور متعارف در جهت وصول طلب خود از ناحیه وی متحمل شده است، اعم از آنکه قبل از صدور حکم یا پس از آن باشد، از دادگاه تقاضا نماید. در صورتی که دارنده چک جبران خسارت و هزینه‌های مزبور را پس از صدور حکم درخواست کند باید درخواست خود را به همان دادگاه صادرکننده حکم تقدیم نماید.

در همین راستا در «قانون استفساریه تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۰۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام» آمده است که:

آیا مراد از خسارت و هزینه‌های مقرر در تبصره الحاقی به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۰۳/۱۰ کلیه خسارات و هزینه‌های لازم از قبیل هزینه‌های دادرسی، حق الوکاله، ضمان ناشی از تسبیب، خسارات تأخیر تأدیه و امثال آن می‌باشد؟ در این صورت مبنای محاسبه خسارت، مقررات بانکی است یا مبنای آن عرف می‌باشد که قاضی به استناد نظریه کارشناسی یا سایر طرق نسبت به استخراج خسارات اقدام می‌نماید؟

نظر مجمع تشخیص مصلحت نظام چنین است؛ منظور از عبارت «کلیه خسارات و هزینه‌های لازم از قبیل هزینه‌های دادرسی...» مذکور در تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۰۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام، خسارات تأخیر تأدیه بر مبنای نرخ تورم، از تاریخ چک تا زمان وصول آن که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اعلام شده و هزینه دادرسی و حق الوکاله براساس تعرفه‌های قانونی است.

گفتنی است که با وجود استفساریه مذکور، همچنان میان محاکم در خصوص مبدأ محاسبه خسارت تأخیر تأدیه وجه چک، اختلاف نظر وجود داشت. برخی قضات مبدأ محاسبه خسارت تأخیر تأدیه را «تاریخ مطالبه چک» (تاریخ صدور گواهی عدم پرداخت) و بعضی دیگر، مبدأ آن را «تاریخ سررسید چک» می‌دانستند. به همین دلیل هیئت عمومی دیوان عالی کشور به‌موجب رأی وحدت رویه شماره ۸۱۲ مورخ ۱۴۰۰/۴/۱ این‌گونه مقرر کرده است که:

مطابق ماده ۳ قانون صدور چک مصوب ۱۳۵۵ با اصلاحات و الحاقات بعدی، صادرکننده باید در تاریخ مندرج در چک، معادل مبلغ ذکر شده در آن، در بانک محل‌علیه وجه نقد داشته باشد و برابر تبصره الحاقی (۱۳۷۶/۳/۱۰) به ماده ۲ قانون اخیرالذکر و قانون استفساریه این تبصره مصوب ۱۳۷۷/۹/۲۱ مجمع تشخیص مصلحت نظام، مبدأ محاسبه خسارت تأخیر

تأدیه بر مبنای نرخ تورم، تاریخ چک است. بنابراین، خسارت تأخیر تأدیه وجه چک، برابر مقررات مذکور که به طور خاص راجع به چک وضع شده است، محاسبه می‌شود و از شمول شرایط مقرر در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ خارج است.

در تحلیل رأی وحدت رویه مذکور باید گفت که بی تردید یکی از رایج‌ترین وسایل پرداخت دین که مورد پذیرش قانونگذار است، پرداخت پول به وسیله چک است. اما باید توجه داشت که تعهد پولی مندرج در چک، صرفاً یک دین مدنی نیست، بلکه دینی است که به وسیله یک سند تجاری ایجاد شده است، بنابراین ویژگی‌ها و خصوصیات مضاعف در نظر گرفته شده توسط قانونگذار در قانون تجارت و سایر قوانین، بر آن مترتب می‌شود، به گونه‌ای که اساساً به محض صدور (با رعایت شرایط شکلی)، اصول و اوصاف اسناد تجاری بر آن حاکم شده و از مزایای اسنادی تجاری برخوردار می‌شود. از طرفی برخی از مهم‌ترین آثار حقوقی چک، از «تاریخ آن» نشئت می‌گیرد که از جمله آن‌ها، احراز زمان استقرار دین بر ذمه صادرکننده است که با جمع سایر شرایط، اصل اشتغال ذمه و اصل مدیونیت متعهد را جاری می‌سازد. بنابراین با توجه به مطالب مذکور و با امعان نظر به قانون استفساریه تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام، اینکه در رأی وحدت رویه شماره ۸۱۲ مورخ ۱۴۰۰/۴/۱، مبدأ محاسبه خسارت تأخیر تأدیه بر مبنای نرخ تورم، «تاریخ چک» مقرر شده و بر این مطلب تأکید شده که خسارت تأخیر تأدیه وجه چک، برابر مقررات مذکور که به طور خاص راجع به چک وضع شده است، محاسبه می‌شود و از شمول شرایط مقرر در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ (به طور خاص شرط مطالبه دائن) خارج است، موافق موازین قانونی و منطبق با اصول حقوقی است. بنابراین می‌توان اذعان داشت که در اینجا کارکرد پول در نظام بانکی بدین صورت به منصفه ظهور می‌رسد که به عنوان ابزاری برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش مبلغ مندرج در چک است که پرداخت آن با تأخیر مواجه شده است.

نتیجه

نتایج حاصل از پژوهش صورت گرفته نشان داد که به مرور زمان با پیدایش انواع و گونه‌های مختلف پول از جمله پول‌های الکترونیکی، با ماهیت‌های چندگونه و تأثیرپذیری ارزش داد و ستدی آن‌ها در برابر متغیرهای اقتصادی از سویی و همچنین تغییرات سیاست‌های پولی نظام بانکی از

سوی دیگر، نه تنها صاحبان حوزه‌های علوم مختلف، حتی حقوقدانان را نیز در شناسایی و شناخت دقیق و علمی ماهیت حقوقی پول، با دشواری‌های نظری مواجه ساخته است. تعدد نظریه‌های پولی در حوزه حقوق، چندگونگی آرا را در این حوزه نشان داد. بنابراین با ژرف‌نگری و ژرف‌اندیشی می‌توان دریافت که با توجه به اینکه پول یک پدیده مهم اقتصادی در حال تحول است که موجب بروز نظریات و مباحثه‌های طولانی و ظاهراً بی‌پایان در میان حقوقدانان و حتی نظریه‌پردازان از شاخه‌های دیگر علوم انسانی و اجتماعی می‌شود باید برای آن دیدگاهی بهینه، جدید و نوینی ارائه داد تا در عین علمی بودن، واقع‌بینانه و منطبق بر واقعیات روز آن نیز باشد.

بدین ترتیب مطابق پژوهش‌های وسیع صورت‌گرفته برای حداکثرسازی شناسایی و شناخت ماهیت پول، می‌توان «تئوری ماهیت بسیط و چندوجهی پول» را ارائه داد. بر مبنای این رویکرد باید برای پول کارکردهای متعدد و متنوعی قائل بود که براساس آن ماهیت‌های مختلفی برای پول شکل می‌گیرد. این دیدگاه برای پول نقش‌ها و کارکردهای متنوعی متصور است و در مقابل دیدگاهی است که برای پول کارکردی یکسان و واحد و بالتبع ماهیتی یکسان قائل است و همچنین دیدگاهی که برای پول کارکردهای متعدد ولی ماهیتی یکسان در نظر می‌گیرد. مزیت و برتری «تئوری ماهیت بسیط و چندوجهی پول»، کارآمدی و جامع بودن آن است که از منظرهای مختلف قابل توجیه است. به‌عنوان مصداق از منظر تعهدات قراردادی و همچنین از منظر الزامات خارج از قرارداد کارکرد علمی و عملی خود را به منصه ظهور می‌رساند.

برای تحلیل ماهیت پول و کارکردهای حقوقی آن از منظر نظام قضائی و بانکی باید در ابتدا به ویژگی بارز پول توجه داشت که «وسیله‌ای عام برای ایفای تعهدات پولی» است. سپس به صورت اختصاصی و تخصصی به دیگر کارکردهای آن که عبارت‌اند از: ابزاری برای پرداخت، ابزاری برای ابراء و تصفیة تعهدات پولی و همچنین ابزاری برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول در دیون پولی از جمله خسارت ناشی از کاهش ارزش روز مهریه‌های وجه رایج زمان تعهد نسبت به زمان ادای دین و تأخیر در پرداخت وجه رایج سایر دیون پولی موضوع ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی و برابری کاهش ارزش پول در بستر زمان بر مدد تعیین و محاسبه نرخ شاخص تورم اعلامی توسط بانک مرکزی و همچنین خسارت ناشی از تأخیر تأدیة وجه چک در ساختار مباحث مربوط به جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول توجه کرد.

با تحلیل نظریه جامعی تحت عنوان ماهیت بسیط و چندوجهی پول با محوریت سه کارکرد عمده و اصلی پول که عبارت‌اند از: ابزاری برای پرداخت، ابزاری برای ابراء و تصفیة تعهدات پولی و همچنین ابزاری برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش آن، باید به عدم اکتفای یک ماهیت

خاص برای پول و توجه به ماهیت‌ها و کارکردهای حقوقی متعدد آن در نظام قضائی و بانکی قائل شد. باید توجه داشت که اگرچه کارکردهای سه‌گانه مذکور در تمام عرصه‌های مالی متجلی می‌شود، لیکن در نظام بانکی جلوه و نمود بیشتری به خود می‌گیرد، چراکه عمده مبادلات و عملیات‌های مالی از طریق شبکه بانکی و با نظارت و محوریت بانک مرکزی انجام می‌گیرد. در پایان موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

- ضرورت توجه به ماهیت بسیط و چندوجهی پول در کتب و آثار حقوقی (منابع علمی)؛
- لزوم توجه قضات محاکم به کارکردهای وسیع پول و لزوم توجه به تأثیر ماهیت و نوع تعهد بر میزان تعهد پولی و انعکاس آن در احکام صادره؛
- انجام پژوهش‌ها و واکاوی بیشتر صاحب‌نظران و محققان در خصوص شناسایی کارکردهای دیگر پول. بی‌تردید با تحولات زندگی اجتماعی بر کارکردهای متنوع پول افزوده خواهد شد و شناخت آن‌ها از منظر دانشگاهی و قضائی امری اجتناب‌ناپذیر است.

منابع

الف) منابع فارسی

- احمدی، علی محمد و صفرزاده، اسماعیل (۱۳۸۵)، **پول، ارز و بانکداری**، همدان: چاپ نور علم.
- امین پور، فرزاد (۱۳۸۸)، **حقوق پول**، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- امینی، سید ابراهیم (۱۳۹۲)، «مطالعه تطبیقی شیوه پرداخت و تعیین ثمن در حقوق ایران؛ اصول قراردادهای تجاری بین المللی و کنوانسیون بیع بین المللی کالا ۱۹۸۰ وین»، **مجله حقوق تطبیقی**، شماره ۱.
- انصاری، علی (۱۳۹۰)، «دریافت خسارت تأخیر تأدیه در قراردادهای بانکی با تکیه بر وضعیت بدهکار»، **فصلنامه اقتصاد اسلامی**، شماره ۴۲.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۹۵)، **اموال و حقوق مالی**، تهران: میزان.
- بیگدلی، سعید (۱۳۹۴)، **تعدیل قرارداد**، تهران: میزان.
- پژویان، جمشید (۱۳۹۳)، **پول، ارز و بانکداری**، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- التجائی، ابراهیم (۱۳۹۴)، «تحلیلی تاریخی از تعاریف انباشت های پولی»، **فصلنامه سیاست های مالی و اقتصادی**، شماره ۱۲.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۹)، **حقوق تعهدات**، جلد اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خلعت بری، فیروزه (۱۳۷۱)، **مجموعه مفاهیم بانکی و بین المللی**، تهران: شباویز.
- سبحانی، حسن و حسین درودیان (۱۳۹۴)، «ارزیابی انتقادی رویکردهای موجود در هستی شناسی پول»، **فصلنامه اقتصاد اسلامی**، شماره ۵۷.
- سلطانی، محمد (۱۳۹۵)، **حقوق بانکی**، تهران: میزان.
- سلطانی، محمد و حمید اسدی (۱۳۹۴)، «ماهیت حقوقی پرداخت در پول الکترونیکی»، **پژوهشنامه حقوق اسلامی**، شماره ۱.
- شوشی نسب، نفیسه (۱۳۹۴)، **ماهیت حقوقی اوراق بهادار**، تهران: میزان.
- طیبی فرد، امیرحسین (۱۳۹۱)، «حاکمیت پولی دولت ها و تعدیل آن با عضویت در صندوق بین المللی پول»، **فصلنامه پژوهش حقوق**، شماره ۳۶.
- عظیمی گرکانی، هادی و ندا ایرانی (۱۳۸۸)، **جبران کاهش قدرت خرید در اثر مرور زمان**، تهران: تکرنگ.
- قبادی، فرخ و فریبرز رییس دانا (۱۳۷۲)، **پول و تورم**، تهران: پایروس.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۸)، **عقود معین (معاملات معوض - عقود تملیکی)**، جلد اول، تهران: گنج دانش.
- کاویانی، کوروش (۱۳۹۹)، **حقوق اسناد تجاری**، تهران: میزان.
- کردی، رسول (۱۳۸۹)، «تصفیه حساب و تسویه حساب»، **نشریه ادبی حافظ**، شماره ۷۷.
- کریمی جابری، ام البنین (۱۳۹۱)، **بررسی تطبیقی ابقای تعهدات پولی در حقوق ایران و انگلیس**، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، دانشکده علوم اجتماعی، گروه حقوق، حقوق خصوصی.
- کرباسیان، اکبر (۱۳۸۹)، **مسائل پولی و بانکی ایران**، تهران: مؤسسه همراه.

- محبی، ابوالفضل (۱۳۹۳)، «تحلیل اقتصادی ضمانت اجرای مدنی نقض تعهدات پولی»، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۸۷.
- میوهیان، میلاد (۱۳۹۷)، «بررسی رابطه پول و بانکداری»، فصلنامه مطالعات نوین بانکی، شماره ۱.
- نظری، حسن، سید حسین میرجلیلی و پرویز داوودی (۱۳۹۰)، پول در اقتصاد اسلامی، تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

ب) منابع انگلیسی

- **Beale, H. (2021), Chitty on Contracts 34nd Ed, Consolidated Mainwork Incorporating Second Supplement, Vol. I - General Principles, Part 8 - Remedies for Breach of Contract, Chapter 26 - Damages, Section 4. - Measures that are not Strictly Compensatory, (d) - Account of Profits, Publisher Sweet & Maxwell, U.K. 26-057, Account of profit in commercial cases**
- **Carbonnier, J. (2000), Droit civil: les biens, 19ed, Paris: Presses Universitaires de France**
- **Flemington, B., & W. Coleman (1995), Money and Finance in the Australian Economy, Sydney, Chicago: Irwin, I cd.**
- **Proctor, Ch. (2005), Mann on the Legal Aspect of Money, 6th Ed., Oxford: Oxford University Press.**

